

складі централізованої Російської держави, яка не відзначалася новаторськими змінами в аграрному секторі. Одночасно важливим катализатором змін в українському селі було посилення урбанізації, що мала тут свої характерні ознаки та особливості у відтворювальних процесах. Уся сукупність соціально-виробничих змін на селі постійно фокусує увагу на його багатоаспектному житті.

Міністерство аграрної політики рекомендувало зазначений підручник для вивчення аграрної історії в усіх навчальних закладах, передусім аграрного профілю. Проте справедливо відзначити, що він буде корисним і для всіх, хто цікавиться історією України взагалі. Рецензована праця складається з 17 розділів, у яких близько 90 параграфів.

Уперше в історії теорії і практики підручникомознавства аграрного напрямку істотно збагачено і доповнено досліджувану проблему ґрунтовно опрацьованою методичною літературою. У посібнику передбачено не тільки запитання щодо прочитаного тексту та рівня його засвоєння, але й подано

перелік тем для диспутів, наукових повідомлень і доповідей, використано додаткові джерела, соціологічний механізм збагачення змісту в процесі обміну думками з проблем аграрної історії як у навчальних аудиторіях, так і поза ними. Зазначені характеристики підручника з аграрної історії України є надзвичайно важливим стимулом для тих, хто цікавиться аграрною історією не тільки віддаленого минулого нашої країни, але й досліджує її специфіку у XXI столітті. Адже саме історія як наука, навчальний предмет є дієвим механізмом нашого багатоманітного буття, розчиняє двері для прийдешнього. Справедливо сказано, що історія минулих періодів — це прочитані, але не повною мірою засвоєні сторінки, а чисті сторінки майбутнього можна заповнити новим, кращим змістом тільки добре вивчивши минувшину.

С. ПАДАЛКА,
доктор історичних наук,
провід. наук. співроб.
Інституту історії України НАН України

БІЛЯ ВИТОКІВ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги». Історія Київських вищих жіночих курсів. — Київ, 2007. — 270 с.

Історія Київських вищих жіночих курсів — уже сама по собі цікава і цілком самодостатня тема наукового дослідження. Водночас вона є невід'ємним складником досліджень становлення та розвитку системи вищої освіти в Україні, необхідна для проведення гендерних студій для відтворення особливостей перших жіночих рухів.

Неабияке значення має опрацювання цієї проблеми для наукової біографістики,

оскільки сприятиме повнішому висвітленню професійної діяльності, а також поглядів та переконань київських професорів, що дозволить об'єктивніше охарактеризувати їхні постаті. Результати такого дослідження стануть помітним внеском у реконструкцію біографій видатних жінок — колишніх київських курсисток, а також допоможуть повернути до наукового простору незаслужено забуті імена.

Діяльність Київських вищих жіночих курсів (КВЖК) упродовж 1878–1882 рр. викладено в «Исторической записке и отчете о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие» (1884), протягом 1878–1889 рр. — у статті О. Назаревського «До історії вищої жіночої освіти на Україні» (1927). Про перші роки діяльності курсів ідеться також у «Материалах для истории женского образования в России» (1901) О. Лихачовой. Крім того, існує велика кількість публікацій, у яких детально або побіжно розглянуто окремі питання, пов'язані з діяльністю цього навчального закладу, але до сьогодні, на жаль, історія вищої жіночої освіти в Україні загалом і Києві зокрема не була предметом спеціального наукового дослідження. Зважаючи на актуальність зазначеної проблеми і відсутність її комплексного дослідження, вітаємо вихід у світ 2007 р. монографії К.А. Кобченко «Жіночий університет Святої Ольги».

Першу главу монографії «Створення та початок діяльності Вищих жіночих курсів у Києві (1878–1889)» авторка розпочала з обґрунтування настійної потреби у ви-

щих жіночих навчальних закладах, яка виникла в Росії на початку 60-х років XIX ст., і висвітлення передумов для їх створення. Вона зазначила, що в той час, як у США та в більшості європейських країн поширилися рухи за надання жінкам громадянських прав та проти всіх форм їхньої дискримінації, в Російській імперії жіночий рух набув характеру боротьби за доступ жінок до вищої освіти, чому сприяло, зокрема, відкриття з 1860-х років жіночих гімназій. Катерина Кобченко пов'язала зміни соціально-економічного устрою держави, суспільні реформи, насамперед скасування кріпацтва, з активізацією пошуку жінками самостійної праці та заробітку, а отже, усвідомленням ними необхідності освіти. Ця теза, мабуть, поширюється лише на жінок із найвищих верств суспільства, оскільки навряд щоб донедавна кріпачки — у своїй більшості бідні, неписьменні дівчата — мріяли про престижні посади і помітно поповнили лави шукачок вищої освіти. Це підтверджують і статистичні показники, які авторка наводить на стор. 70 і які свідчать про те, що частка дочок селян та козаків (певно, заможних. — **Прим. ред.**) становила серед усіх курсисток КВЖК 2,5%. Щодо жінок із середовища російської інтелігенції, то, справді, впровадження реформ сприяло пожвавленню їхньої громадянської позиції. Цілком природно, що в багатьох із них виникло бажання вирватися з вузького кола суто родинних обов'язків, реалізувати себе не лише як дружина, мати, берегиня сімейного вогнища, але і як, наприклад, вчителька або лікарка, а для досягнення цієї мети потрібна була відповідна освіта.

Катерина Кобченко зазначила, що тоді як у 1860-1870 рр. у США та в Західній Європі вже відкрилися для жінок двері університетів, у Російській імперії помітні були тільки перші спроби дозволити жінкам як вільнослухачкам, за згодою професорів, відвідувати деякі лекції, але й цю незначну

поступку жінкам було скасовано новим Університетським статутом 1863 р. Авторка підтвердила статистичними даними, що таке рішення змусило багатьох дівчат їхати на навчання за кордон.

Російський уряд, побоюючись впливу на молодих жінок радикальних західних політичних ідей, знову почав обмірковувати можливість надання їм освіти у своїй країні. Цю проблему в другій половині XIX ст. пощастило почасти розв'язати шляхом відкриття так званих Аларчинських та Володимирських жіночих курсів у Санкт-Петербурзі й Луб'янських у Москві – фактично публічних лекцій, утім вони проіснували недовго, лише кілька років. Потім дослідниця згадала Вищі жіночі курси, що мали вже власні статuti й систематизовані навчальні плани, які організував у 1872 р. В. Гер'є в Москві, у 1876 р. – М. Сорокін у Казані, у 1878 р. – К. Бестужев-Рюмін у Санкт-Петербурзі, і перейшла безпосередньо до викладення історії заснування Вищих жіночих курсів у Києві.

Авторка порушила питання щодо розроблення групою професорів Київського університету на чолі з О.І.Селінім проекту статуту курсів, пропозицій стосовно викладацького складу установи, її фінансування і т. ін. Вона висвітлила засади роботи Київських вищих жіночих курсів, офіційно відкритих 4-го жовтня 1878 р., та наступні організаційні вдосконалення навчального процесу, розповіла про неодноразові, але невдалі клопотання керівництва курсів щодо надання жінкам права викладати в старших класах середніх навчальних закладів на підставі свідоцтв про закінчення КВЖК та про негативне ставлення Міністерства народної освіти до проблеми жіночої освіти. Міністерство затверджувало суворі умови вступу до навчального закладу, водночас не надаючи випускницям КВЖК як приватного, платного закладу жодних професійних переваг порівняно з особами

із середньою освітою. Навіть дозвіл на продовження терміну навчання з дворічного до три-, а потім чотирирічного керівництво курсів отримало з неабиякими труднощами. На думку авторки, саме невизначеність статусу курсів і відсутність спеціальних прав випускниць, а також складність навчання, особливо на фізико-математичному відділенні, спричинили занепад навчального закладу, набір нових слухачок на який, за розпорядженням міністра народної освіти 1886 р., припинився.

Не оминула увагою Катерина Кобченко і питань щодо керівництва та викладацького складу КВЖК у перший період їх існування. Ця інформація загалом досить відома з «Исторической записки и отчета о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие» (1884), «Материалов для истории женского образования в России» (1901) О. Лихачової, статті «До історії вищої жіночої освіти на Україні» (1927) О. Назаревського. Матеріал із цих та інших публікацій авторка конкретизувала й доповнила архівними джерелами.

Назва останнього підрозділу першої глави книги «Студії та життя та перших слухачок» перевернена, що одразу впадає в око. До речі, у тексті книги є й інші друкарські помилки. Це зауваження адресуємо коректорові. Слід відзначити цінність уперше введених авторкою до наукового обігу кількісних показників, котрі яскраво характеризують діяльність Вищих жіночих курсів у Києві, наприклад: кількість слухачок, які витримали іспити на курси, а також закінчили цей навчальний заклад у різні роки, порівняння чисельності київських курсисток із чисельністю слухачок і випускниць бестужевських курсів, дані про соціальний склад київських слухачок і їхній віковий діапазон, таблиця співвідношення соціального складу слухачок КВЖК та студентів Університету Св. Володимира і т. ін.

Катерина Кобченко зауважила, що через невелику кількість робіт київських слухачок, котрі дійшли до нас, їй не вдалося здійснити ґрунтовні узагальнення щодо їхніх знань. Однак, на наш погляд, варто було б розглянути хоча б ті праці, які збереглися в Державному архіві міста Києва. Аналіз використаних дівчатами літературних джерел, структури розвідок, оцінок слухачками діяльності видатних жінок, про яких вони писали у своїх працях, трактування історичних подій тощо дозволив би скласти хоча б приблизне уявлення про рівень підготовки перших випускниць КВЖК.

Для ілюстрації умов життя і праці київських дівчат К.Кобченко скористалася поодинокими спогадами слухачок бестужевських курсів.

Попри цікаві статистичні дані, а також кількісні показники, які авторка здебільшого підрахувала власноруч, складається враження, що їй не вистачило фактологічного матеріалу для написання цього підрозділу відповідно до зазначеної назви, оскільки в ньому найменше йдеться як про побут, дозвілля, захоплення київських слухачок, так і про їхні самостійні студії, тому варто було б інакше сформулювати назву підрозділу.

У другій главі монографії «Становлення жіночого університету (1906–1917)» розглянуто заходи з відновлення діяльності КВЖК, підкреслено, що ініціатива в цьому питанні належала насамперед самим жінкам, котрі прагнули дістати професійну підготовку для майбутньої трудової діяльності. Жіноцтво підтримувало і деякі професори Університету Св. Володимира, наприклад Федір Якович Фортинський (1846–1902) — переконаний прибічник вищої жіночої освіти. Професор Ф.Я. Фортинський не лише разом з іншими викладачами університету читав публічні лекції, які відвідували головним чином жінки, а й виступив із пропозицією частину від їх (лекцій) прибутку приєдна-

ти до капіталу колишніх КВЖК, брав участь у розробленні проекту статуту курсів, підписував клопотання до Міністерства народної освіти з проханням відновити їхню роботу. Отже, в книзі Катерини Кобченко дещо по-новому висвітлено постать Ф.Я. Фортинського.

Федір Якович народився в сім'ї священика, але в дев'ятирічному віці втратив батька і перебував на утриманні старших братів. Після закінчення духовного училища, а потім семінарії він вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету і почав спеціалізуватися на всесвітній історії, та з керівником йому не пощастило. Молодий професор В.В. Бауер не приділяв студентам належної уваги, а після закінчення Ф.Я. Фортинським університету зовсім перестав цікавитися справами залишеного при університеті магістранта. Незважаючи на це, Федір Якович самотужки сформувався у висококваліфікованого спеціаліста з питань історії та економіки слов'янського Помор'я, слов'янсько-німецьких відносин і т. ін. Його наукові праці, а особливо докторська дисертація «Приморские Вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г.» (1877), стали вагомим внеском у медієвістику. Федір Якович викликав симпатії своїм цілеспрямованим сильним характером, прагненням до освіти та наукової діяльності, на теренах якої він досяг значних успіхів. Разом із тим історичні публікації характеризують Ф.Я. Фортинського як консерватора, який на посаді ректора університету жорстко проводив реакційну політику царизму, тому не був у пошані серед колег із ліберально-демократичними поглядами і не користувався авторитетом серед студентів. Така однозначна характеристика Ф.Я. Фортинського, мабуть, однобічна й не зовсім об'єктивна, адже зі сторінок книги К.Кобченко постає професор прогресивних поглядів

на вищу жіночу освіту, що тоді не було масовим явищем навіть у середовищі інтелігенції.

Питання про відновлення діяльності ВЖК у Києві, за словами авторки, на початку ХХ ст. стало особливо нагальним, оскільки, згідно із заповітом К.Крижановського, курси мали отримати його спадщину — будинок із садибою — лише в разі відкриття навчального закладу не пізніше 1907 року. Викладачі Київського університету і жіноцтво знову і знову зверталися до Міністерства народної освіти аж доки не отримали 11-го квітня 1906 р. довгоочікуваний дозвіл на відновлення діяльності курсів на підставі «Положення» 1881 р., тобто як приватного навчального закладу, закінчення якого, як і раніше, не надавало жінкам жодних привілеїв.

Далі авторка докладно і послідовно описала форми та зміст навчального процесу КВЖК, які почали працювати в 1906 р. у складі двох відділень — історико-філологічного та фізико-математичного, але наступного року відкрили медичне відділення (реорганізоване в 1916 р. в окремий Жіночий медичний інститут), а також юридичне відділення. У рамках останнього пізніше було створено ще й економіко-комерційне відділення.

Дослідниця порівняла навчальні плани КВЖК з університетськими і дійшла висновку, що підготовка жінок на Київських курсах не поступалася університетській. Певне відставання в знаннях дівчат унаслідок різниці в обсягах викладання природничих дисциплін у чоловічих і жіночих гімназіях швидко долалося на Київських курсах шляхом відведення на вивчення таких предметів більше часу, ніж в університетах. Крім того, на курсах було введено і додаткові навчальні дисципліни, наприклад, тут читали лекції з методики викладання деяких предметів, вивчали історію німецької та французької літератур.

Авторка розповіла про розширення КВЖК і спорудження для них нового будинку, введеного в експлуатацію напередодні Першої світової війни, про евакуацію навчального закладу до Саратова, а потім його повернення назад до Києва.

Книга містить повну інформацію про навчальну й організаційну діяльність професорів КВЖК протягом 1906—1917 рр., у ній подано список викладачів відділень у різні роки, прізвища керівників відділень, деканів, розглянуто порядок обрання директорів курсів, обов'язки чергових дам та їхніх помічниць тощо. Визначено ставлення слухачок до вивчення певних курсів, зокрема українознавчих. Зазначено, що, попри підвищений інтерес до них жінок, викладання українознавчих дисциплін на курсах було обмежено внаслідок українофобної політики російського уряду, який, зауважимо, побоювався прагнення українців до відокремлення від Росії, а також через «великоімперські», вірнопідданські настрої більшої частини київської професури.

Авторка описала навчально-допоміжні установи курсів — лабораторії і кабінети з природничих наук, археологічний музей, кабінет мистецтв, музей товарознавства та інші підрозділи.

Катерина Кобченко простежила еволюцію прав і статусу КВЖК, визначила їхнє місце в системі закладів вищої освіти. Вона довела, що Вищі жіночі курси в Києві тривалий час за рівнем і обсягом викладання відповідали російським університетам, хоча домоглися підвищення свого статусу лише наприкінці 1911 р., коли випускницям усіх вищих жіночих курсів імперії було дозволено складати державні іспити й одержувати дипломи, а надалі здобувати при університетах вчені ступені магістра та доктора.

Назва останнього підрозділу другої глави книги «Київські курсистки: склад, навчання, наукові пошуки», з урахуванням нестачі матеріалу для змалювання картин жит-

тя слухачок в 1906—1917 рр., значно доречніша, ніж аналогічного підрозділу першої глави. Знову ж варто відзначити цінність великої кількості різних статистичних показників, а також складених авторкою на основі архівних даних таблиці розподілу слухачок КВЖК за відділеннями й таблиці зіставлення результатів іспитів, складених курсистками та студентами в державних екзаменаційних комісіях при Університеті Св. Володимира навесні та восени 1914 р.

Катерина Кобченко визначила наукові уподобання слухачок КВЖК та напрями їхньої дослідницької діяльності, розповіла про подальшу роботу деяких випускниць, зокрема й у стінах рідного навчального закладу, згадала жінок, які після закінчення КВЖК стали професорськими стипендіатами при Київському університеті, а потім плідно працювали в різних наукових установах Української академії наук або прославилися як відомі письменниці.

Цей підрозділ надзвичайно інформативний, набагато змістовніший, ніж відповідний у попередній главі, до нього немає жодних зауважень.

Останню главу книги присвячено висвітленню діяльності КВЖК у роки революційних перетворень 1917—1920 років.

Позитивною рисою сучасних істориків, зокрема Катерини Кобченко, є те, що вони не намагаються «осідлати улюбленого коника» радянських істориків і не відводять такі розділи для відтворення революційної боротьби жінок, не розповідають у них про якісь там жіночі більшовицькі осередки, страйки чи щось подібне, не відволікаються від предмета свого дослідження.

Отже, авторка зосередила увагу на змінах у діяльності КВЖК відповідно до закону Тимчасового уряду від 1-го липня 1917 р., описала надзвичайно важкі умови життя дівчат у Києві й намагання керівництва курсів хоч якось покращити їхнє становище завдяки відкриттю їдальні та буфе-

ту, а також гуртожитку. Авторка наголосила на тому, що, незважаючи на нестатки та хвороби, дівчата старанно навчалися, були ініціаторками розширення обсягу українознавчих дисциплін на КВЖК, утворили Українську громаду, яка виступила з пропозицією з весняного семестру 1919 р. відкрити три українознавчі кафедри: історії України, історії української мови та історії українського письменства. Курсистки виступили також за введення до циклу предметів історико-філологічного відділення соціології та політекономії. Дані, наведені К. Кобченко, свідчать, що в період 1917—1919 рр. молоді жінки не втратили інтересу до навчання — найбільшою кількістю слухачок КВЖК була саме в ці роки.

В останній главі книги охарактеризовано найсуттєвіші перетворення в діяльності КВЖК згідно з радянськими освітніми реформами, серед яких найважливішими були скасування плати за навчання і надання курсам статусу урядового закладу з наступним прийняттям їх на державне утримання. Авторка відстежила зміни в управлінні курсами в 1919 р., розповіла про нові керівні органи установи на чолі з призначеним радянською владою комісаром, про нетривале об'єднання Київських вищих жіночих курсів із Київським університетом (з червня по серпень 1919 р.), констатувала занепад КВЖК унаслідок закриття 1920 р. юридичного та історико-філологічного відділень як таких, що «не відповідають принципам будівництва вищої школи в радянській республіці». Вона зазначила, що в результаті подальших реформ ВЖК у Києві було реорганізовано в педагогічний навчальний заклад для обох статей, який спочатку дістав назву Вищих педагогічних курсів, а потім Прискорених педагогічних курсів.

У підсумкових висновках авторка слушно зазначила, що історія діяльності Київських вищих жіночих курсів — це історія постійної боротьби навчального закладу за право

на існування й розвиток, успіхів у якій пощастило досягти спільними зусиллями як слухачок, так і викладачів. Якщо програми КВЖК у перший період їхнього існування дещо поступалися університетським, то протягом 1906—1920 рр. Київські ВЖК вже досягли університетського рівня підготовки спеціалістів. Дослідниця зауважила, що частина професорів курсів негативно ставилася до українського питання, тому за своїм загальним спрямуванням цей навчальний заклад залишався типово консервативним російським університетом, який, однак, становить одну з найяскравіших сторінок історії вищої освіти в Києві та в Україні.

У додатках до книги вміщено списки використаних архівних джерел та літературних публікацій, джерел, із яких взято ілюстрації, перелік умовних скорочень, іменний покажчик.

Видання добре ілюстроване фотографіями професорів КВЖК, знімками будинку та лабораторій курсів, а найголовніше — портретами вродливих слухачок.

Монографію К.А. Кобченко, у якій історію Вищих жіночих курсів у Києві подано в контексті розвитку вищої освіти в Російській імперії, підготовлено на високому науковому рівні. Книгу написано на основі використання великої кількості архівних матеріалів і літературних публікацій, вона цікава, змістовна, репрезентує багато нової інформації, зокрема статистичної, логічно побудована, містить належний довідковий апарат, якісно оформлена, тому, певна річ, знайде свого читача. Побажаймо Катерині Аркадіївні творчої наснаги і нових книжок.

Т. ЩЕРБАНЬ,
кандидат історичних наук (Київ)

Соціологія

На п'єдесталі визнання є вільні місця для сучасних українських учених

Майже половина громадян України не знає жодного українського ученого, свідчить дослідження, проведене консорціумом «Менеджмент консалтинг груп». За результатами телефонного опитування, 46 % респондентів не змогли назвати жодного прізвища українських учених. Гірше за всіх знають вітчизняних науковців одесити (63,3 %), мешканці Львова (60,6 %) і Сімферополя (58,8 %).

Найвідомішим ученим, на думку опитаних громадян України, є президент Національної академії наук України Борис Патон (його прізвище вказали 22,2 % респондентів). «Очевидно, завдяки тривалій і плідній науковій роботі і суспільно-політичній діяльності Борис Євгенович Патон став символом української науки. Проте пригнічує те, що, окрім Патона, українці не змогли назвати прізвища жодного з нині живих учених», — відзначив керівник аналітичної групи консорціуму Дмитро Подтуркін. Друге місце в рейтингу популярності посів відомий київський кардіохірург Микола Амосов (14,7 %). При цьому перший рядок у рейтингу Амосов мав у містах Донецьк (23 %) і Сімферополь (15,7 %), де Патона посів друге місце.

Як засвідчило опитування, респонденти зараховують до вчених знаменитих авіаційних конструкторів — Олега Антонова (0,7 %) і Ігоря Сікорського (0,6 %), а також конструктора в галузі ракетобудування і космонавтики Сергія Корольова (4,2 %).

Опитування проводилося 6—12 грудня ц. р. Опитано 1206 громадян України старше 18 років у містах Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Львів, Одеса, Сімферополь, Харків. Вибірка формувалася на основі квот відповідно до чисельності дорослого населення в кожному місті.